

Халмурзаева Г. А., Калыкова Г., Жантаев А. С.

Халмурзаева Гүлжамал – магистрант, С. Нааматов атындагы НМУ

Калыкова Гүлзат – мугалим, №5 К. Жакыпов атындагы орто мектеп

Жантаев Адилбек – ф.и.д., профессор, С. Нааматов атындагы НМУ

ЖОМОК ТҮШҮНҮГҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ КОНЦЕПЦИИ СКАЗКИ
THEORETICAL-METHODOLOGICAL PREREQUISITES OF THE FAIRY TALE
CONCEPT

***Аннотация.** Бул макалада жомок түшүнүгүнүн теориялык-методологиялык өбөлгөлөрү талдоого алынган. Авторлор жомок терминин аныктоо маселесин сөз кылышып, бул түшүнүктүн калыптануусуна жана өнүгүүсүнө салым кошкон окумуштуулардын пикирлерине сереп жасашкан.*

***Аннотация.** В данной статье анализируются теоретико-методологические основы концепции сказки. Авторы обсудили вопрос определения термина сказка и рассмотрели мнения ученых, внесших вклад в формирование и развитие этого понятия.*

***Abstract.** This article analyzes the theoretical and methodological background of the fairy tale concept. The authors discussed the issue of defining the term fairy tale and reviewed the opinions of scholars who contributed to the formation and development of this concept.*

***Түйүндүү сөздөр:** жомок, методология, өбөлгө, теория, термин, түшүнүк.*

***Ключевые слова:** сказка, методология, предпосылки, теория, термин, концепция.*

***Key words:** fairy tale, methodology, premises, theory, term, concept.*

«Жомок» терминин аныктоо маселеси XIX кылымдын 40-50-жылдарынан тарта башталат, ал

тууралуу В. Г. Белинскийдин, К. С. Аксаковдун, А. Н. Афанасьевдин, Б. М. Соколовдун, А. И. Никифоровдун пикирлери айтылган, XX кылымда бул багытта М. К. Азадовский, Ю. М. Соколов, В. П. Аникин, Э. В. Померанцева ж.б. орус фольклористтеринин эмгектери кошулду. Жомок теориясы жана практикасы В. Я. Пропп, В. М. Жирмунский, Э. В. Померанцева, И. П. Лупанова ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде кеңири изилденген.

Жомокту изилдөөдө татаал жана талаш туудурган маселелердин бири анын генезиси (чыгышы, пайда болушу) болуп эсептелет. Элдик жомоктордун келип чыгуусу тууралуу маселеде бир нече принципалдуу ажырымга ээ агымдар же мектептер бар: 1) мифологиялык; 2) тарыхый; 3) өздөштүрүп алуу мектеби (миграциялык).

Жомоктук жанрдын генезиси маселеси боюнча фольклористикада олуттуу салым кошкон эмгектердин катарына окумуштуу В. Я. Пропптун «Морфология сказки» (Ленинград, 1928)», «Исторические корни волшебной сказки» (Ленинград, 1948) деген эмгектери болуп эсептелет, мында жомокту стадиялуу жана системалуу изилдөө идеясы каралган. В. Я. Пропп жомоктун келип чыгуусуна материалисттик негиз берген, мында ал коомдун өнүгүүсүнүн социалдык-тарыхый мыйзамдарына негизделген деген идеяны биринчи планга коёт.

Жомоктор – фольклордогу кеңири тараган жанр. Аларды айбанаттар тууралуу, кереметтүү-укмуштуу жана турмуштук жомоктор деп үчкө ажыратып жүрөбүз. Жомоктор – дүйнөнүн кыялый чагылышы. Анда биз көрүп жүргөн тоо-таш, көл, суу, дарактар, асман, булут – баары өзүнүн реалдуу жашоосу менен эмес, адамдар түзүп алган кыялдагы жашоосу менен көрүнөт. Килемдер учат, куштар сүйлөйт, адамдар сыйкыр менен башка жаныбарларга өтүп миң түрлөнүп, миң кубула алат.

Жомок түшүнүгүнүн теориялык-методологиялык өбөлгөлөрүн адабият таануу, адабият теориясы, ошондой эле фольклор боюнча окуу куралдарынан, энциклопедиялык эмгектерден табууга болот.

Алсак, «Литературный энциклопедический словарьда» төмөнкүдөй аныктама бар: «**ЖОМОК**, элдик оозеки чыгармачылыктын негизги жанрларынын бири, кереметтүү, аантюралуу же тиричиликтик мүнөздөгү ойдон чыгарууга орнотмосу бар эпикалык, артыкчылыктуу прозалык көркөм чыгарма» [4, с. 383]. Жомоктун көркөм эпостун башка түрлөрүнөн негизги айырмасы, жомокчу аны айтып бергенде, ал эми угуучулар аны баарыдан мурда поэтикалык ойдон чыгаруу, фантазиянын оюну катары кабыл алышканында турат. Жомоктун проблемаларын В. П. Аникин, Е. М. Мелетинский, Э. В. Померанцева, В. Я. Пропп ж.б. изилдешип, териялык-методологиялык өбөлгөлөрүн түзүшкөн [1; 3; 7; 8].

Ал эми «Литературная энциклопедия терминов и понятий» аттуу фундаменталдуу чоң эмгекте ага карата төмөнкү аныктама берилген: «**ЖОМОК** – бардык элдерде белгилүү болгон фольклордук прозанын бир түрү. Жомоктук эмес прозадан (уламыштардан, легендалардан, болмуштардан) айырмаланып, жомоктор «атайылаган жана поэтикалык фикция» (Пропп В. Я. Фольклор и действительность. М., 1976. С. 87) катары кабыл алынышкан» [5, с. 989]. Жомоктордун мазмуну реалдуу мейкиндикке жана мезгилге коошпойт, бирок алар турмуштагыдай чындыкка окшоштугун сакташкан, чындыктуу тиричиликтик деталдарга каныктырылышкан. Көнүл ачуучу мүнөзү коргоосуздарга жана айыпсыз куугунтукталгандага карата боор тартууну билдирүүгө каршы келген эмес. Жомоктор ар бир элдин жашоосунун тарыхый жана табигый шарттарын чагылтышат; ошол эле учурда көпчүлүк жомоктордун сюжеттик типтери интернационалдуу келишет. Жомоктун негизинде дайыма кыял менен турмуш чындыгынын ортосундагы антитеза турат, ал толук, бирок утопиялуу чечилишке ээ болот.

«Кыргыз адабияты: маалыматтама» аттуу эмгекте жомок туурасында мындай делет: «**ЖОМОК**, жөө жомок – оозеки адабиятта кеңири тараган, ойдон чыгарылган, окуяларды апыртмалуу, фантазиялуу чагылдырган, сюжети кызыктуу, баяндоо түрүндөгү чыгарма. Жомоктор ыр түрүндө да, кара сөз формасында да болот» [6, 55-б.]. Кыргыз фольклорчу окумуштуулары жомок деп ыр түрүндөгү эпикалык баяндарды атоону, ал эми эл жомок деп айтып келгендерди жөө жомок деп атоону сунушташкан. Бирок жөө жомок термини эл ичине сиңген, кабыл алынган эмес. Жомок – кыргыз фольклорунун эң кеңири тараган жанры. Алар негизинен айбанаттар тууралуу, кереметтүү-укмуштуу жана турмуштук жомоктор деп үчкө бөлүнөт, бирок бул бөлүштүрүү шарттуу мүнөзгө ээ. Анткени турмуштук жомоктордун мазмунуна айбанаттар тууралуу окуялар кошула берет. Айбанаттар тууралуу жомоктордо болсо окуянын катышуучулары болушкан жаныбарлар адамдардын кылык-жоруктарын чагылтышат. Жомоктун эң негизги касиети – окуялуулугу, окуясынын кызыктуулугу, сюжетинин балдардын кабыл алуусуна, өздөштүрүүсүнө жакындыгы. Жомоктордун тарбиялык таасири – кандай гана оор, кыйын нерсе болбосун, адам баласы аларды жеңе алат, акыры чындык, акыйкаттык орун алат, адам баласы бакытка жетишет деген ойду баланын аң-сезимине жеткире, сиңире алгандыгы. Ошол себептен анын тарбиялык мүмкүнчүлүгү өтө жогору.

Кыргыз фольклорчусу С. Байкожоев жөө жомок терминин сунуштаган. Ал жөө жомок жомокко

караганда көлөмү чакан болуп, кара сөз түрүндө айтылып, окуялары да жөнөкөй келет деп белгилейт [2, 481-б.]. Кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрүн чогултуп жыйноодо чоң эмгеги бар Каюм Мифтаков өзүнүн «Кыргыз имласы» деген кол жазмасында «жомок» жана «жөө жомок» терминдерине токтолуп минтип айтыптыр: «...Жөө жомокту мааниси көбүрөөк ырсыз кара сөз менен сүйлөгөндүктөн жөө жомок делинген» [9, 747-б.]. Анын ушул пикирин З. Бектенов менен Т. Байжиев улантышып, терминдин келип чыгуусу жөнүндө төмөнкү оюн билдиришет: «Манас» өңдүү артисттик кыймыл менен аткарган ири жомокту жомокчулардан укканда угуучулар өздерүн ат менен жүргөндөй сезишсе, кара сөз менен айтылган жөө жомок угуучулар үчүн жөө баскандай сезилген. «Жөө» деген сөз эл оозунда мына ушул негизде айтылып калган болушу мүмкүн» [2, 93-б.]. Дал ушул ойду белгилүү фольклорчулар С. Мусаев менен Ж. Таштемиров да кубатташат [2, 81-б.]. Анткен менен, бүгүн эл арасында жомок деген термин эле кеңири колдонулуп жүрөт.

Бардык оозеки чыгармалар сыктуу эле жомоктор дагы элибиздин турмушун бардык тарыхый доорлордо ажырагыс коштоп, анын жашоосу менен эриш-аркак болуп келген. Ал элибиздин салт-санаасын, учкул кыялын, канаттуу оюн ар түрдүү окуялардын түрмөгүндө чагылдырган жанр. Андан элибиздин түрдүү доордогу ой-пикири, турмуш абалы, түшүнүгү поэтикалуу-фантастикалуу ой жүгүртүү аркылуу сүрөттөлөт. Демек, кыргыз элинин жомоктору, башка элдердин жомокторундай эле, миңдеген жылдар бою айтылып, элдин арасына терең сиңген көркөм чыгармалардан. Эл жомокторду жаш муундарга тарбия берүүдөгү, турмушту үйрөтүүдөгү маанисине карай өтө жогору баалап келген. Жомоктор аркылуу жаштарды адам баласындагы жакшы сапаттар, жакшы мүнөздөр менен тааныштырып, угуучуну мекенчилдикке, гумандуулукка, түрдүү кыйынчылыктарды жеңүүгө багытташкан. Ошону менен бирге адамдардын ар түрдүү турмуштук күрөшүндөгү тажрыйбаларынан кабар берип, угуучуларды кыялданткан, ар түрдүү терс күчтөргө каршы күрөшүүгө үндөгөн.

Дүйнөлүк педагогиканын тарыхында жомоктордун прогрессивдүү идеяларын окутуу-тарбиялоо процессинде пайдалануу тууралуу идеялар Я. А. Коменскийдин «Байыркы чехтердин акылмандыгы», «Энелер мектеби», «Тилдерге ачык эшик», К. Д. Ушинскийдин «Эне тили», «Балдар дүйнөсү», В. А. Сухомлинскийдин «Жүрөгүмдү балдарга арнайм», Г. Н. Волковдун «Этнопедагогика» ж.б. эмгектеринде айтылган. А. С. Пушкин, Г. Х. Андерсен, Бир тууган Гриммдер, А. М. Горький, А. Токомбаев, Ч. Айтматов ж.б. жазуучулар жомок аркылуу өз ойлорун айткан. М. К. Азадовский, В. А. Бахтина, Ф. И. Буслаев, Н. Е. Добровольская, Е. М. Мелетинский, И. Никифоров, Я. Пропп, Э. В. Померанцев ж.б. фольклористтердин, эстетиктердин эмгектеринде жомоктордун табияты, поэтикасы адабияттаануу аспектинен изилденген. Алардын эмгектеринде жомок дүйнөсүнүн жанрдык моделинин өзгөчөлүгү, сыйкырдуулук менен реалдуулуктун карым-катышы, жомоктордо мезгилдин жана мейкиндиктин өзгөчө формада уюштурулушу, жомоктун сюжеттик жана композициялык, тилдик бөтөнчөлүктөрү, жомоктогу идеалдуу жана фантазиялык каармандардын ролу ж.б. проблемалар ар тараптуу изилденген. Ушундай эле аспектиден кыргыз жомоктору тууралуу Т. Байжиев, З. Бектенов, М. Богданова, Д. Брудный, С. Кайыпов, К. Мифтаков, С. Мусаев, К. Рахматуллин, Ж. Таштемиров ж.б. адабиятчылар эмгектерин жазган.

Дүйнөнүн өзгөчө, образдуу модели катары жомоктор башталгыч класстын окуучулары үчүн жакын жана түшүнүктүү келет. Башталгыч класста адабий чыгармаларды окутуу проблемасы бир катар методисттердин эмгектеринде (Б. А. Абдухамитова, С. С. Сакиева, А. Д. Токтомаматов, С. К. Рысбаев ж.б.) теориялык жана практикалык жактан изилденген, бирок алар атайын жомокторду окутууга токтолгон эмес.

Орто мектептеги окутуу процессине жүргүзүлгөн көп жылдык байкоолор көрсөткөндөй, мугалимдер жомоктор тууралуу окуучулар башталгыч класстарда алган маалыматты гана кайталаган учурлар көп кездешет. Ал эми жомокторду окутууда терең, ойлонуштурулган жана максаттуу, системалуу иш жасалышы керек. Бир жагынан, материалды системага салуу менен балдарга жомоктордун мазмунун жана формасынын өзгөчөлүгүн таанууга жардам берсе, ал эми экинчи жагынан – бул иштин жүрүшүндө жомоктордун мазмунундагы жана формасындагы улуттук жана жалпы адамзаттык типологиялык белгилерин аныктоо зарыл.

Классикалык педагогдор Я. А. Коменский, И. Г. Песталлоци жомокторду педагогикалык иште пайдалануунун методологиясын иштеп чыккан, К. Д. Ушинский элдик фольклорго таянып «Талаага көйнөк кантип өнүп чыкты», «Шалбаадагы балдар», «Аарылар жана чымындар», «Токой жана булак» дегендей темаларда жомок-аңгемелерди жазып, аларга таанытуучулук жана тарбиялоочулук терең мазмун берген. Л. Н. Толстой Ясная Поляна айылында мектеп ачып, ал мектебинин окуучуларына элдик жомокторду жана өзү чыгарган жомокторду окуп берген, элдик жомоктордун тилин өзү да терең үйрөнгөн жана окуучуларына үйрөткөн. В. А. Сухомлинский Украинанын Павлыш орто мектебинде мугалим, директор болуп жүрүп балдарга жүздөгөн элдик жомокторду жана өзү чыгарган жомокторду

айтып берип, алардын көзүн ачкан. Жомокторго балдар кандай реакция бергенин «Сердце отдаю детям» деген китебинде чагылдырган. Балдар бул дүйнөдө Баба-Яга, Бака-Падыша, Өлбөс-Кашей жок экенин билсе да, алардын образында жакшылык менен жамандыктын, адилеттик менен кара өзгөйлүктүн кармашы жатканын түшүнөт дейт. Г. Н. Волков жомоктордун педагогикасына басым жасап, аларды педагогикалык чыгарма деп атаган. Советтик педагогдор А. С. Макаренко, Н. К. Крупская, Ш. А. Амонашвили да балдарды жомок дүйнөсүнө тартуунун зарылдыгын белгилешкен.

Ошентип, жомок түшүнүгү ар түрдүү окумуштуулар тарабынан ар башкача аныкталары жөнүндө тыянак жасоого болот. Кээ бир изилдөөчүлөр жомок менен оозеки прозаны салыштырышат, жомоктук эпоско эскерүүнү да, мемуардык аңгемени да, жана башка көптөрүн да киргизишет. Бул өңдүү кеңейтилген аныктама жомоктун спецификалуу өзгөчөлүгү жоголуусуна алып келет; жомок ар түрдүү мүнөздөгү материалда ал ырдалбастан айтылгандыгынан жана прозалык форма менен сюжеттик курумга ээ болгондугунан улам гана жок болуп кетет. Башка изилдөөчүлөр жомок түшүнүгүн өтө тарытышат, аларга кереметтүү жана окуялуу-турмуштук жомокторду, сейрегирээк жаныбарлар жөнүндө жомокторду гана киргизишет; бул жомоктордун архаизациясына алып келет, башкача айтканда жомок деп анын эң байыркы формалары гана эсептеле алат.

Адабияттар:

1. Аникин В. П. Русская народная сказка. – М.: Просвещение, 1977. – 208 с.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. 1-том. – Б.: Шам, 2004. – 684 б.
3. Мелетинский Е. М. Герой волшебной сказки. Происхождение образа. – М.: Изд. Восточной литературы, 1958. – 263 с.
4. Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 751 с.
5. Литературная энциклопедия терминов и понятий / гл. ред. и сост. А. Н. Николюкин ; Рос. акад. наук, Ин-т науч. информ. по обществ. наукам. – М. : Интелвак, 2003. – 1596 стб.
6. Муратов А., Шериев Ж., Исаков К. Кыргыз адабияты: маалыматтама. – Б.: Айат, 2014. – 384 б.
7. Померанцева Э. В. Судьбы русской сказки. М.: Наука, 1965. — 220 с.
8. Пропп В. Я. Морфология сказки. Изд. 2-е. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1969. – 168 с.
9. Тил жана адабият институтунун фондусу. Инв. №363. – 768 б.